

Η φιλοσοφία του Ευτύχη Μπιτσάκη και η Μοντεσσοριανή φιλοσοφία της αγωγής: Μια γόνιμη συνάφεια

Δημήτρη Χασάπη

Εισαγωγή

Ο Ευτύχης Μπιτσάκης (1927–2025) υπήρξε μία από τις πιο εμβληματικές μορφές της ελληνικής φιλοσοφίας, με έργο που διατρέχει τη διαλεκτική, τη φυσική, τη γνωσιοθεωρία και την οντολογία. Κεντρικό στοιχείο της σκέψης του είναι η σχέση θεωρίας και πράξης, με έμφαση στον κοινωνικό και ιστορικό χαρακτήρα της γνώσης (Μπιτσάκης, 1986). Με αφορμή τον πρόσφατο θάνατο του δημοσιεύθηκαν άρθρα για την ταραχώδη ζωή του και αναλύσεις για το έργο του, από πολλές και διαφορετικές οπτικές. Δεν γράφηκε, όμως, πουθενά ότι ο Ευτύχης Μπιτσάκης υπήρξε Πρόεδρος του Ιδρύματος Μαρίας & Σωτήρη Γουδέλη από τη σύσταση του. Ενός μη κερδοσκοπικού ιδρύματος, του οποίου κύριο στόχο αποτελεί η μελέτη, η έρευνα και η ανάπτυξη του παιδαγωγικού συστήματος της αυτό-αγωγής όπως επιστημονικά θεμελιώθηκε από τη παιδαγωγό Μαρία Μοντεσσόρι και αναπτύχθηκε στην Ελλάδα από τη Μαρία Γουδέλη. Παρόλο που η εκπαίδευση δεν ήταν ένας από τους κύριους τομείς του έργου του Ευτύχη Μπιτσάκη, μια φιλοσοφική συγγένεια συνδέει τη σκέψη του με τις αρχές της Μοντεσσοριανής παιδαγωγικής και μια συγκριτική προσέγγιση των δύο στοχαστών αποκαλύπτει μια γόνιμη συνάντηση φιλοσοφικής και παιδαγωγικής σκέψης, ικανή να εμπλουτίσει τον σύγχρονο προβληματισμό γύρω από την εκπαίδευση. Στα επόμενα εκτίθεται μια συνοπτική και αναπόφευκτα ελλιπής έκθεση κοινών απόψεων των δύο στοχαστών.

Θεωρία και Πράξη

Στο έργο του «*Θεωρία και Πράξη*» (1986), ο Ευτύχης Μπιτσάκης αναπτύσσει μια διαλεκτική κατανόηση της σχέσης θεωρίας και πράξης, τονίζοντας ότι αυτές οι δύο διαστάσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι αλληλένδετες και αλληλοτροφοδοτούμενες. Η θεωρία δεν αποτελεί μια αφηρημένη, ουδέτερη σφαίρα, αλλά προκύπτει μέσα από την κοινωνική πράξη και, με τη σειρά της, καθοδηγεί και μετασχηματίζει την πράξη. Η αποκοπή της θεωρίας από την πράξη οδηγεί στην αποστείρωση της γνώσης και στην αλλοτρίωση, ενώ η πράξη χωρίς θεωρητικό θεμέλιο καταλήγει τυφλή και αναποτελεσματική. Για τον Μπιτσάκη, το διαλεκτικό ενιαίο της θεωρίας και της πράξης θεμελιώνει την αυθεντική ανθρώπινη πράξη, ικανή να υπερβεί την αλλοτρίωση και να προωθήσει τον κοινωνικό μετασχηματισμό (Μπιτσάκης, 1986).

Αντίστοιχα, στο έργο της «*Η μέθοδος Μοντεσσόρι*» (1912/1964), η Μαρία Μοντεσσόρι πραγματεύεται τη σχέση θεωρίας και πράξης με τρόπο που εδράζεται στην παιδαγωγική εμπειρία. Η θεωρία της για την ανάπτυξη του παιδιού προκύπτει μέσα από την παρατήρηση και τη μεθοδική ανάλυση της παιδικής συμπεριφοράς, ενώ η εκπαιδευτική πράξη που προτείνει (π.χ. η χρήση ειδικά σχεδιασμένων υλικών, η ελευθερία κινήσεων μέσα σε οργανωμένο περιβάλλον) αποτελεί εφαρμογή αυτής της θεωρίας. Για τη Μοντεσσόρι, η θεωρία δεν είναι αφηρημένη υπόθεση αλλά συνεχής αναστοχασμός πάνω στην πράξη,

η οποία με τη σειρά της επικυρώνει, διορθώνει ή εμπλουτίζει τη θεωρία (Montessori, 1912/1964). Έτσι, η παιδαγωγική της συγκροτείται ως μια ζωντανή διαλεκτική διαδικασία ανάμεσα στη θεωρητική σύλληψη και την πρακτική εφαρμογή.

Η σύγκριση των δύο στοχαστών αναδεικνύει σημαντικές συγκλίσεις, αλλά και αποκλείσεις. Τόσο ο Μπιτσάκης (1986) όσο και η Μοντεσσόρι (1912/1964) αρνούνται τον διαχωρισμό θεωρίας και πράξης, τονίζοντας ότι η μία δεν μπορεί να υπάρξει γόνιμα χωρίς την άλλη. Και οι δύο αντιλαμβάνονται τη θεωρία ως παράγωγο της πράξης αλλά και ως οδηγό για την πράξη, με στόχο τον μετασχηματισμό: για τον Μπιτσάκη, τον κοινωνικό μετασχηματισμό μέσω της αυθεντικής πράξης, για τη Μοντεσσόρι, τον παιδαγωγικό μετασχηματισμό μέσω της ελευθερίας και της αυτονομίας του παιδιού. Οι διαφορές τους έγκεινται στην οπτική. Ο Μπιτσάκης προσεγγίζει τη σχέση θεωρίας και πράξης μέσα από τη φιλοσοφική–μαρξιστική ανάλυση της ανθρώπινης ελευθερίας και της αλλοτρίωσης, ενώ η Μοντεσσόρι την πραγματώνει σε παιδαγωγικό επίπεδο, μέσω της μεθόδου της που αναδεικνύει το παιδί ως ενεργό υποκείμενο μάθησης. Συνεπώς, και οι δύο συμβάλλουν στην κατανόηση της ενότητας θεωρίας και πράξης ως θεμελιώδους αρχής: στον Μπιτσάκη (1986) αυτή συνδέεται με την αυθεντική ανθρώπινη πράξη και τον κοινωνικό μετασχηματισμό, ενώ στη Μοντεσσόρι (1912/1964) με την αυθεντική παιδαγωγική πράξη που απελευθερώνει το παιδί και προετοιμάζει μια κοινωνία ελευθερίας και ειρήνης.

Αυτονομία, Ελευθερία και Αυθεντικότητα της Πράξης

Στη «*Φιλοσοφία του ανθρώπου*» (1991) ο Μπιτσάκης αναλύει την ανθρώπινη ελευθερία ως μια ιστορικά προσδιορισμένη δυνατότητα και όχι απλά ως μια αφηρημένη έννοια. Ο άνθρωπος, μέσα στις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες που τον διαμορφώνουν, έχει τη δυνατότητα να υπερβεί την αλλοτρίωση και να πραγματώσει «αυθεντικές πράξεις». Η αυθεντική πράξη δεν είναι μια ατομική αυθαιρεσία, αλλά η συνειδητή και αυτόνομη δραστηριότητα που αναδύεται από την κατανόηση των κοινωνικών όρων και την κριτική επίγνωση τους. Έτσι, η ελευθερία συνδέεται οργανικά με την αυτονομία, δηλαδή με την ικανότητα του ανθρώπου να καθορίζει τον εαυτό του και να συμμετέχει ενεργά στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Για τον Μπιτσάκη, η ελευθερία είναι πάντοτε κοινωνικά διαμεσολαβημένη και η αυθεντικότητα πραγματώνεται μέσα από την πράξη, η οποία υπερβαίνει την παθητική προσαρμογή του ανθρώπου στο φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον (Μπιτσάκης, 1991).

Από μια παιδαγωγική οπτική η Μαρία Μοντεσσόρι στο έργο της «*Ο Δεκτικός Νους*» (1949/1995) εστιάζει στη διαμόρφωση της ελευθερίας και της αυτονομίας κατά την παιδική ηλικία. Η ελευθερία δεν νοείται για την Μοντεσσόρι ως έλλειψη ορίων, αλλά ως εσωτερική πειθαρχία, η οποία αναπτύσσεται όταν το παιδί έχει τη δυνατότητα να δρα αυτόνομα σε ένα κατάλληλα προετοιμασμένο περιβάλλον. Η αυθεντικότητα της πράξης του παιδιού αναδύεται μόνο στις περιπτώσεις που αυτό καθοδηγείται από τα δικά του ενδιαφέροντα και τα δικά εσωτερικά κίνητρα και όχι από εξωτερικούς καταναγκασμούς. Η αυτονομία, λοιπόν, θεμελιώνεται στη δυνατότητα του παιδιού να πειραματίζεται, να μαθαίνει μέσω της πράξης και να οικοδομεί ενεργητικά τη γνώση του. Για τη Μοντεσσόρι, η ελευθερία είναι παιδαγωγική αρχή που καλλιεργεί την υπευθυνότητα και την αυθεντική ανάπτυξη του παιδιού ως μελλοντικού κοινωνικού υποκειμένου (Montessori, 1949/1995).

Η σύγκριση των απόψεων Μπιτσάκη και Μοντεσσόρι αναδεικνύει κοινές αφετηρίες, αλλά και αξιοσημείωτες αποκλίσεις. Ο Μπιτσάκης και η Μοντεσσόρι συγκλίνουν στην ιδέα ότι η ελευθερία δεν ταυτίζεται με την αυθαιρεσία ή την ανεξέλεγκτη συμπεριφορά, αλλά με την ενεργητική και υπεύθυνη πράξη, η οποία απορρέει από την αυτονομία του υποκειμένου. Και για τους δύο, η αυθεντικότητα αναδύεται μέσα από την πράξη. Στον Μπιτσάκη στην πράξη κοινωνικού μετασχηματισμού στη Μοντεσσόρι, στην πράξη της παιδαγωγικής και προσωπικής αυτό-διαμόρφωσης του ατόμου. Ωστόσο, οι διαφορές τους βρίσκονται στην έμφαση. Ο Μπιτσάκης αναπτύσσει μια φιλοσοφική – μαρξιστική θεώρηση του ανθρώπου ως ιστορικού και κοινωνικού υποκειμένου, ενώ η Μοντεσσόρι επικεντρώνεται στην ψυχολογική και παιδαγωγική διάσταση της παιδικής ανάπτυξης.

Τελικά, όμως, και οι δύο στοχαστές αναγνωρίζουν ότι η ελευθερία, η αυτονομία και η αυθεντικότητα της πράξης αποτελούν κεντρικά στοιχεία για την ανάπτυξη ενός ανθρώπου ικανού να ζει αυθεντικά και να συμβάλλει σε μια κοινωνία δικαιοσύνης, συνεργασίας και δημιουργικότητας. Η έννοια της «ελευθερίας μέσα σε όρια» της Μοντεσσόρι συνομιλεί άμεσα με την αναζήτηση της αυθεντικής πράξης που αναλύει ο Μπιτσάκης στο έργο του.

Το Προετοιμασμένο Περιβάλλον και η Διαλεκτική της Πράξης

Η παιδαγωγική της Μαρίας Μοντεσσόρι βασίζεται σε μια θεμελιώδη έννοια: το «προετοιμασμένο περιβάλλον». Σύμφωνα με τη Μοντεσσόρι, το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και κινείται το παιδί πρέπει να είναι οργανωμένο με τέτοιο τρόπο που θα ενθαρρύνει την αυτονομία, την ενεργητική μάθηση και την αυτενέργεια του. Αυτό σημαίνει ότι τα αντικείμενα, τα εκπαιδευτικά υλικά και η διάταξη του χώρου δεν μπορεί να είναι τυχαία, αλλά προσαρμοσμένα στις φυσικές και πνευματικές ανάγκες του παιδιού. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον, το παιδί μπορεί να πειραματίζεται, να παρατηρεί και να αναπτύσσει τη σκέψη του μέσα από την πράξη, χωρίς να επιβάλλεται η απόκτηση γνώσης από εξωτερικούς καταναγκασμούς (Montessori, 1967/1995). Το προετοιμασμένο περιβάλλον γίνεται έτσι η βάση για την αυθεντική πράξη του παιδιού, η οποία εκφράζει την εσωτερική του ελευθερία και αυτονομία.

Αντίστοιχα, ο Ευτύχης Μπιτσάκης στα έργα του «*Θεωρία και Πράξη*» (1986) και «*Φιλοσοφία του ανθρώπου*» (1991) αναπτύσσει την έννοια της «διαλεκτικής της πράξης». Η πράξη δεν είναι απλή εφαρμογή θεωρίας, ούτε αυθαίρετη δραστηριότητα: είναι πράξη συνειδητή, αυθεντική και κοινωνικά καθορισμένη. Η διαλεκτική σχέση θεωρίας και πράξης σημαίνει, ότι η ανθρώπινη δράση καθοδηγείται από τη γνώση και, ταυτόχρονα, τροφοδοτεί τη θεωρία, δημιουργώντας έναν κύκλο αμοιβαίου εμπλουτισμού (Μπιτσάκης, 1986). Η αυθεντική πράξη, κατά τον Μπιτσάκη (1991), επιτυγχάνεται όταν το υποκείμενο είναι σε θέση να υπερβεί την αλλοτρίωση και να συνδέσει την προσωπική του ελευθερία με τη συλλογική διάσταση της κοινωνικής αλλαγής.

Συγκρίνοντας τις δύο προσεγγίσεις, φαίνεται ότι το «προετοιμασμένο περιβάλλον» της Μοντεσσόρι και η «διαλεκτική της πράξης» του Μπιτσάκη έχουν έναν κοινό πυρήνα: την υποστήριξη της αυθεντικής και αυτόνομης δραστηριότητας του υποκειμένου. Στη Μοντεσσόρι, το περιβάλλον λειτουργεί ως μέσο το οποίο καθιστά δυνατή την πράξη του παιδιού, ενώ στον Μπιτσάκη η διαλεκτική σχέση θεωρίας και πράξης διασφαλίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα ώστε να είναι αυθεντική, συνειδητή και κοινωνικά μετασχηματιστική. Και στις δύο περιπτώσεις, η αυθεντικότητα δεν ταυτίζεται με την ανεξέλεγκτη δράση, αλλά με την «ενεργητική και υπεύθυνη συμμετοχή στη διαδικασία μάθησης ή κοινωνικού μετασχηματισμού».

Με δυο λόγια, η παιδαγωγική οπτική της Μοντεσσόρι και η φιλοσοφική σκέψη του Μπιτσάκη συγκλίνουν στη θέση ότι η αυτονομία, η ελευθερία και η αυθεντικότητα της πράξης προϋποθέτουν ένα περιβάλλον, παιδαγωγικό ή κοινωνικό, το οποίο υποστηρίζει και καθοδηγεί την ανθρώπινη δραστηριότητα χωρίς να την υποκαθιστά ή να την καταπιέζει.

Υστερόγραφο

Η φιλοσοφία του Ευτύχη Μπιτσάκη και το παιδαγωγικό έργο της Μαρίας Μοντεσσόρι συναντώνται στη σημασία που αποδίδουν και οι δύο στοχαστές στην πράξη, στην ελευθερία και στην κοινωνική διάσταση της ανάπτυξης του ανθρώπου. Ο Μπιτσάκης παρέχει ένα φιλοσοφικό υπόβαθρο για την κατανόηση της πράξης και της συνείδησης, ενώ η Montessori αναπτύσσει μια παιδαγωγική πρακτική η οποία μετουσιώνει αυτές τις αρχές σε εκπαιδευτική διαδικασία. Από κοινού, οι δύο προσεγγίσεις μπορούν να εμπνεύσουν μια εκπαίδευση κριτική, βιωματική και κοινωνικά ευαίσθητη, ικανή να απαντήσει στις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής. Η σύγκλιση της σκέψης του Μπιτσάκη με τη φιλοσοφία της Μοντεσσόρι προσφέρει τρία βασικά σημεία παρέμβασης στη σύγχρονη εκπαίδευση:

1. Κριτική στην τυπική εκπαίδευση: Η κριτική που ασκούν ο Ευτύχης Μπιτσάκης και η Μαρία Μοντεσσόρι στην τυπική εκπαίδευση παρά το γεγονός ότι εκκινεί από διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια συγκλίνει στο ζήτημα της καταπίεσης της ελευθερίας και της αυτενέργειας του παιδιού. Στην «*Κριτική της νεωτερικότητας*» (1991) ο Μπιτσάκης αναλύει την εκπαίδευση ως θεσμό ο οποίος συμπυκνώνει τις αντιφάσεις της νεωτερικής κοινωνίας. Από τη μία πλευρά, σφραγίζεται από την κληρονομιά του Διαφωτισμού, καθώς προάγει την ορθολογικότητα και ανοίγει δρόμους για τη χειραφέτηση του ανθρώπου και από την άλλη στο πλαίσιο του καπιταλισμού, λειτουργεί ως μηχανισμός αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων και της κυρίαρχης ιδεολογίας, οδηγώντας σε αλλοτρίωση και παθητικότητα. Το σχολείο, αντί να ενδυναμώνει το άτομο ως αυτόνομο και κριτικό υποκείμενο, το καθιστά συχνά προσαρμοσμένο στις ανάγκες της αγοράς. Ωστόσο, ο Μπιτσάκης αναγνωρίζει τον αμφίσημο χαρακτήρα της εκπαίδευσης και προβάλλει το γεγονός ότι μπορεί η εκπαίδευση να αποτελέσει και πεδίο αντίστασης και κοινωνικού μετασχηματισμού με τον όρο ότι θα συνδεθεί με την κριτική σκέψη, την αυτενέργεια και τη συλλογική δράση (Μπιτσάκης, 1991). Αντίστοιχα, η Μαρία Μοντεσσόρι στηρίζεται στην άμεση παιδαγωγική της εμπειρία για να ασκήσει κριτική στο τυπικό σχολείο, το οποίο περιγράφει ως χώρο «*σκλαβιάς του παιδιού*» (Montessori, 1912/1964). Θεωρεί ότι τα άκαμπτα προγράμματα καταπιέζουν τη δημιουργικότητα και την αυτενέργεια του παιδιού, διαμορφώνοντας πολίτες προσαρμοσμένους στις κυρίαρχες κοινωνικές δομές και ιδεολογίες. Στα βιβλία της «*Η μέθοδος Μοντεσσόρι*» (*The Montessori Method*, 1912/1964) και «*Ο δεκτικός νους*» (*The Absorbent Mind*, 1949/1995) αναδεικνύει την ανάγκη ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος βασισμένου στην αυτονομία του παιδιού, στην εσωτερική πειθαρχία και στην ενεργητική μάθηση. Παράλληλα, στο βιβλίο της «*Εκπαίδευση και ειρήνη*» (*Education and Peace*, 1949/1992) παρουσιάζει την εκπαίδευση ως θεμέλιο για την οικοδόμηση μιας κοινωνίας ειρήνης, στην οποία τα παιδιά, μεγαλώνοντας σε κλίμα αμοιβαίου σεβασμού και ελευθερίας, γίνονται φορείς κοινωνικής αλλαγής και συνεργασίας.

Παρά τις διαφορετικές τους αφετηρίες, τη φιλοσοφική – μαρξιστική ανάλυση του Μπιτσάκη και την παιδαγωγική – ψυχολογική προσέγγιση της Μοντεσσόρι και οι δύο στοχαστές συγκλίνουν στην άποψη ότι η εκπαίδευση είναι κατ' εξοχήν κοινωνική πράξη. Για τον Μπιτσάκη, η εκπαίδευση αντανακλά τις αντιφάσεις της νεωτερικότητας και μπορεί να λειτουργήσει είτε ως μηχανισμός

αλλοτριώσης είτε ως μοχλός χειραφέτησης (Μπιτσάκης, 1991). Για τη Μοντεσσόρι, η εκπαίδευση είναι το μέσο το οποίο μπορεί να συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας ειρήνης και δημοκρατικής συνύπαρξης (Montessori, 1949/1992). Ενώ ο Μπιτσάκης εστιάζει στη συλλογική διάσταση της κοινωνικής αλλαγής, η Μοντεσσόρι αναδεικνύει το παιδί ως ενεργό υποκείμενο, το οποίο συμβάλλει στη συγκρότηση ενός καλύτερου κόσμου.

2. Αυτονομία και αυτενέργεια: Η «αυθεντική πράξη» του Μπιτσάκη και το «ελεύθερο παιδί» της Μοντεσσόρι συναντιούνται στη θεμελιώδη ιδέα ότι η ελευθερία πραγματώνεται μόνο μέσα από τη συνειδητή και αυτενεργή πράξη. Ο πρώτος αναφέρεται στον ενήλικο πολίτη, υποκείμενο της ιστορίας, η δεύτερη στο παιδί, υποκείμενο της μάθησης, αλλά και στις δύο περιπτώσεις η ελευθερία είναι μια διαδικασία χειραφέτησης. Για τον Μπιτσάκη η έκφραση της ελευθερίας είναι μια πράξη συνειδητή, υπεύθυνη, αυτενεργή και κοινωνικά προσανατολισμένη, η οποία υπερβαίνει την αλλοτριώση και οδηγεί στη χειραφέτηση του ανθρώπου. Για τη Μοντεσσόρι το «ελεύθερο παιδί» είναι από τη φύση του ένα ενεργό και αυτόνομο ον με εσωτερική ώθηση για μάθηση και η εκπαίδευση στοχεύει στη δημιουργία ελεύθερων και υπεύθυνων ατόμων, τα οποία αναπτύσσουν τις ικανότητές τους μέσα από την αυτενέργεια και την αυτοπειθαρχία.
3. Εκπαίδευση και κοινωνία: Ο διαλεκτικός στοχασμός του Μπιτσάκη και η παιδαγωγική της ειρήνης της Μοντεσσόρι, αν και προέρχονται από διαφορετικά πεδία, συναντώνται σε μια κοινή παραδοχή: η εκπαίδευση δεν είναι ουδέτερη διαδικασία, αλλά κοινωνική πράξη, η οποία που μπορεί να αποτελέσει μοχλό κοινωνικού μετασχηματισμού. Για τον Μπιτσάκη, το σχολείο οφείλει να μην περιορίζεται στη μετάδοση γνώσεων, αλλά να συμβάλλει στη διαμόρφωση ανθρώπων ικανών να κατανοούν τη θέση τους στην κοινωνία και να συμμετέχουν ενεργά στον μετασχηματισμό της (Μπιτσάκης, 1991). Έτσι, στην εκπαίδευση μπορεί να αναπτυχθεί και μια πρακτική κοινωνικής αλλαγής. Η Μοντεσσόρι, αν και κινείται σε παιδαγωγικό και ανθρωποκεντρικό πλαίσιο, αναπτύσσει μια *παιδαγωγική της ειρήνης*, η οποία υπερβαίνει τα στενά όρια του σχολείου. Θεωρεί ότι η εκπαίδευση είναι το κλειδί για έναν ειρηνικό κόσμο, καθώς το παιδί που μεγαλώνει σε περιβάλλον σεβασμού στη διαφορετικότητα, αλληλεγγύης και υπευθυνότητας μπορεί να γίνει πολίτης ικανός να συμβάλλει στη συμφιλίωση και τη συνεργασία (Montessori, 1937/1992). Μέσα από ένα τέτοιο περιβάλλον η εκπαίδευση μετατρέπεται σε μέσο κοινωνικού μετασχηματισμού.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Montessori, M. (1912/1964). *The Montessori method* (μτφ. A. E. George). Schocken Books.

Montessori, M. (1937/1992). *Education and peace*. Clio Press.

Montessori, M. (1949/1995). *The absorbent mind*. Henry Holt.

Montessori, M. (1967/1995). *The discovery of the child*. Ballantine Books.

Μπιτσάκης, Ε. (1986). *Θεωρία και πράξη*. Gutenberg.

Μπιτσάκης, Ε. (1991). *Φιλοσοφία του ανθρώπου*. Ζαχαρόπουλος

Μπιτσάκης, Ε. (1991). *Κριτική της νεωτερικότητας*. Θεμέλιο.